

Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης

Θέματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας
σε πρόσφατη σοβιετική έκδοση βαλκανιολογικών μελετών

Είναι γεγονός ότι μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πρώτη η Ελλάδα από τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες άρχισε την έκδοση βαλκανιολογικού περιοδικού και ακολούθησαν οι άλλες γειτονικές χώρες. Έτσι, το 1960 εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη το περιοδικό *Balkan Studies*, το 1963 στο Βουκουρέστι το *Revue des Études Sud - Est Européennes*, το 1964 στη Σόφια το *Études Balkaniques*, το 1971 στο Βελιγράδι το *Balkanica* και το 1972 στην Κωνσταντινούπολη το *Güney Doğu Avrupa araştırmaları dergisi*. Η Αλβανία δε μπήκε ακόμη στη διαβαλκανική επιστημονική άμιλλα στον τομέα αυτό.

Εξάλλου, είναι γνωστό ότι πολλά μη βαλκανικά κράτη έχουν αξιόλογη εκδοτική προσπάθεια σε βαλκανικά θέματα. Η εκδοτική τους προσπάθεια άλλοτε παρουσιάζεται με αξιόλογες περιοδικές εκδόσεις και άλλοτε με ενδιαφέρουσες μονογραφίες.

Και η Σοβιετική Ένωση έχει να επιδείξει αξιόλογη εκδοτική προσπάθεια στα βαλκανιολογικά θέματα. Η προσπάθεια αυτή κατευθύνεται κυρίως από το Ινστιτούτο Σλαβολογίας και Βαλκανιολογίας της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ⁽¹⁾. Γενικός διευθυντής του Ινστιτούτου είναι ο ακαδημαϊκός D. F. Μαγκον και αναπληρωτής διευθυντής ο καθηγητής V. N. Βινόγραδον, ο οποίος προϊστάται και στον τομέα των γενικών βαλκανιολογικών προβλημάτων του ίδιου Ινστιτούτου. Εξάλλου, το Ινστιτούτο εκδίδει το διμηνιαίο επιστημονικό περιοδικό *Sovetskoe Slavjanovedenie* από το 1965⁽²⁾. Το ίδιο Ινστιτούτο εκδίδει από το 1974 και ύστερα και περιοδική έκδοση με τον τίτλο *Balkanskije Issledovanija* (= Βαλκανικές μελέτες). Την εκδοτική επιτρο-

1. Το 1947 ιδρύθηκε, στη Μόσχα, το Ινστιτούτο Σλαβολογίας, το οποίο μετονομάστηκε, το 1968, σε Ινστιτούτο Σλαβολογίας και Βαλκανιολογίας.
2. Για περισσότερα βλ. *Akademija Nauk SSSR, Institut Slavjanovedenija i Balkanistiki, 1947 - 1977*, Μόσχα (Nauka) 1977, σσ. 3 - 14. Πρβλ. περιληπτική μετάφραση στην ελληνική γλώσσα από τον Κ. Κ. Παπουλίδη, *Βαλκανική Βιβλιογραφία*, τόμ. VI - 1977, Παράρτημα, Θεσσαλονίκη (ΙΜΧΑ) 1981, σσ. 293 - 296. Πρβλ. και *Conference Internationale des Balkanologues, Belgrade, 7 - 8 Sept. 1982*, Βελιγράδι 1984, σσ. 95 - 102.

πή αποτελούν συνεργάτες του Ινστιτούτου με τον προϊστάμενό τους V. N. Vinogradov. Πρόεδρος της εκδοτικής επιτροπής είναι ο γνωστός στην Ελλάδα για τις μελέτες του σε θέματα της Επανάστασεως του 1821, με βάση τα αρχεία της Σοβιετικής Ενώσεως, διδάκτορας ιστορίας G. L. Αγς, γραμματέας η κυρία D. F. Ρορλ'γκο, ειδική σε ιστορικά και κοινωνικά θέματα της νεότερης Γιουγκοσλαβίας και τα υπόλοιπα μέλη αλλάζουν σύμφωνα με τη θεματολογία κάθε τόμου. Είναι ενδιαφέρον ότι κάθε τόμος εκτός από τον τίτλο της περιοδικής εκδόσεως έχει και γενικό τίτλο, στον οποίο υπάγονται οι δημοσιευόμενες μελέτες. Ας δούμε τον κάθε τόμο ξεχωριστά:

Balkanskije issledovanija, τόμ. 1: *Meždunarodnye otnošeniija na Balkanah* (= Οι διεθνείς σχέσεις στα Βαλκάνια), Μόσχα (Nauka) 1974, σσ. 331.

Balkanskije issledovanija, τόμ. 2: *Problemi istorii i kul'tury* (= Προβλήματα ιστορίας και πολιτισμού), Μόσχα (Nauka) 1976, σσ. 352.

Balkanskije issledovanija, τόμ. 3: *Osvoboditel'nye dviženija na Balkanah* (= Απελευθερωτικά κινήματα στα Βαλκάνια), Μόσχα (Nauka) 1978, σσ. 327.

Balkanskije issledovanija, τόμ. 4: *Russko - turečkaja vojna 1877 - 1878 gg. i balkany* (= Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877 - 1878 και τα Βαλκάνια), Μόσχα (Nauka) 1978, σσ. 280.

Balkanskije issledovanija, τόμ. 5: *Osnovnie problemy balkanistiki v SSSR* (= Τα βασικά προβλήματα της βαλκανιολογίας στην ΕΣΣΔ), Μόσχα (Nauka) 1979, σσ. 283.

Balkanskije issledovanija, τόμ. 6: *Kul'tura narodov Balkan v novoe vremja* (= Ο πολιτισμός των βαλκανικών λαών στη νεότερη εποχή), Μόσχα (Nauka) 1980, σσ. 280.

Balkanskije issledovanija, τόμ. 7: *Istoričeskie i istoriko - kul'turnye procesy na Balkanah* (= Οι ιστορικές και πολιτιστικές εξελίξεις στα Βαλκάνια), Μόσχα (Nauka) 1982, σσ. 296.

Balkanskije issledovanija, τόμ. 8: *Balkanskije narody i evropejskie pravitel'stva v XVIII - načale XX v.* (= Οι βαλκανικοί λαοί και οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις το 18. με αρχές του 20. αι.), Μόσχα (Nauka) 1982, σσ. 288.

Balkanskije issledovanija, τόμ. 9: *Vaprosy social'noj, političeskoj i kul'turnoj istorii Jugo - Vostočnoj Evropy* (= Κοινωνικά, πολιτικά και πολιτιστικά θέματα της ιστορίας της Νοτιο - ανατολικής Ευρώπης),

Μόσχα (Nauka) 1984, σσ. 428.

Balkanskie issledovanija, τόμ. 10⁽³⁾: Obščestvennye i kul'turnye svjazi narodov CCCP i Balkan XVIII - XX vv. (= Οι κοινωνικές και πολιτιστικές σχέσεις των λαών της ΕΣΣΔ και των Βαλκανίων το 18. με 20. αι.), Μόσχα (Nauka) 1987, σσ. 262.

Από τις μελέτες που δημοσιεύθηκαν στους δέκα τόμους των «Βαλκανικών Μελετών» της Σοβιετικής Ενώσεως, θα δούμε, όπως γράψαμε παραπάνω, εκείνες που αναφέρονται σε θέματα νεότερης ελληνικής ιστορίας.

1

Ο V. N. Vinogradov και η L. E. Semenova στη μελέτη τους «Nekotorye voprosy otnošeniij meždu Rossiej i Dunajskimi knjažestvami v XVIII - načale XIX v. v svete materialov sovetskih arhivov» (= Θέματα σχέσεων μεταξύ Ρωσίας και Παραδουναβίων Ηγεμονιών το 18. με αρχές του 19. αι., σύμφωνα με τα ρωσικά αρχεία), *B.I.* 8 (1982) 6 - 37, υποστηρίζουν ότι σε πολλές περιπτώσεις, το 18. και στις αρχές του 19. αι., οι κάτοικοι των Παραδουναβίων Ηγεμονιών απευθύνθηκαν προς τη Ρωσία, με την ελπίδα ότι θα απελευθερώνονταν από τους Τούρκους. Η ανάλυση των περιεχομένων των εκκλήσεων, υποστηρίζουν οι συγγραφείς, περιέχει κοινωνικές και πολιτικές σκέψεις και δεν είναι μόνο εκκλήσεις για εθνική απελευθέρωση. Οι εκκλήσεις αυτές επιβεβαιώνουν την επιτυχία της ρωσικής πολιτικής «της προστασίας» στους υποτελείς στο σουλτάνο λαούς.

Η μελέτη παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στη σύσκεψη Σοβιετικών και Ρουμάνων ιστορικών που πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντζα τον Απρίλιο του 1980. Στο τέλος της μελέτης οι συγγραφείς δημοσιεύουν:

1. Γράμμα Βλάχων βογιάρων προς την αυτοκράτειρα Άννα Ιωάννοβνα (1730 - 1740), με την παράκληση να προστατευθούν από τους Τούρκους και να τεθούν υπό τη σκέπη της Ρωσίας.

25 Απριλίου (6 Μαΐου) 1737 (σσ. 19 - 21).

Το γράμμα είναι στην ελληνική γλώσσα· οι υπογραφές των βογιάρων στην παλαιοσλαβική.

2. Γράμμα Βλάχων βογιάρων και κληρικών προς την Αικατερίνη Β' (1762 - 1796), με την παράκληση να ενωθεί το πριγκιπάτο της Βλαχίας με την Αυτοκρατορία της Ρωσίας.

Βουκουρέστι, 28 Νοεμβρίου (9 Δεκεμβρίου) 1769 (σσ. 24 - 26).

Το γράμμα είναι στην ελληνική γλώσσα: οι υπογραφές στην ελληνική και την παλαιосλαβική.

3. Γράμμα Βλάχων βογιάρων και κληρικών προς την Αικατερίνη Β', με την παράκληση να θέσει τους κατοίκους του πριγκιπάτου της Βλαχίας υπό την προστασία της.

10/21 Δεκεμβρίου 1769 (σσ. 28 - 33).

Το γράμμα και οι υπογραφές, εκτός από μία που είναι στην ελληνική, είναι στην παλαιосλαβική γλώσσα.

2

Η Α. Μ. Stanislavskaja στη μελέτη της «Rossija i konstitucija 1803 g. Respubliki Semi Soedinennyh ostroonov» (= Η Ρωσία και το σύνταγμα του 1803 της Επτανήσου Πολιτείας), *B.I.* 1 (1974) 39 - 60, αναλύει το περιεχόμενο του συντάγματος της Επτανήσου Πολιτείας (1798 - 1807), το οποίο παραχωρήθηκε το 1803 από τον τσάρο Αλέξανδρο Α' (1801 - 1825) στους κατοίκους των Ιονίων Νήσων και υποστηρίζει ότι πρόκειται για την πρώτη απόπειρα, αν και άτολμη, φιλελεύθερης πολιτικής του τσάρου Αλεξάνδρου Α' στο εξωτερικό.

Αργότερα η συγγρ. θα επεξεργασθεί την ύλη της μελέτης αυτής, την οποία και θα καταχωρίσει στο τέταρτο κεφάλαιο (σσ. 147 - 204) της μονογραφίας της *Rossija i Grecija v konce XVIII - načale XIX veka. Politika Rossii v Ioničeskoj Respublike 1798 - 1807 gg.*, Μόσχα (Nauka) 1976, σσ. 376 [Βιβλιοκρ. Κ. Κ. Παπουλίδης, *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 3 (1978 - 1979) 297 - 299. C. Papoulidis, *Balkan Studies* 21 (1980) 512 - 513. Πρβλ. και μετάφραση τμημάτων του έργου της Α. Μ. Stanislavskaja στην ελληνική γλώσσα: Κ. Κ. Παπουλίδης, *Βαλκανική Βιβλιογραφία*, τόμ. VI - 1977, Παράρτημα, Θεσσαλονίκη (ΙΜΧΑ) 1981, σσ. 299 - 313]. Η ίδια, *Političeskaja dejatel' nost' F. F. Usakova v Grecii 1798 - 1800 gg.*, Μόσχα (Nauka) 1983, σσ. 303.

3

Η L. E. Semenova στη μελέτη της «Konstantin Ipsilanti i pervoe serbskoe vosstanie, 1804 - Avgust 1807 g.» (= Ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης και η πρώτη σερβική επανάσταση το 1804 με Αύγ. του 1807), *B.I.* 9 (1984) 50 - 63, υποστηρίζει ότι οι βλαχοσερβικές σχέσεις στην πρώτη σερβική επανάσταση επιτρέπουν τον καθορισμό των ισχυρών σχέσεων μεταξύ των Σέρβων επαναστατών και του Κωνσταντίνου Υψηλάντη, τον οποίο υποστήριξε μεγάλο τμήμα των βογιάρων και του κλήρου. Παρόλο ότι το ενδιαφέρον του Κ. Υψηλάντη προς τους Σέρβους ήταν προσωπικό, εντούτοις η βοήθειά του, τόσο με τη Ρωσία όσο και με την Υψηλή Πύλη, ήταν καθοριστικής σημασίας, για τον απελευθερωτικό αγώνα του σερβικού λαού. Τέλος, οι σχέσεις του Κ. Υψηλάντη με τον Καραγεώργη και τους Σέρβους επαναστάτες υπήρξε ισχυρός παράγοντας διαμορφώσεως της ρωσικής πολιτικής στη σερβική επανάσταση. Η μελέτη δημοσιεύθηκε και στη σερβική γλώσσα, στο συλλογικό έργο *Jugoslovenske zemlje i Rusija za vreme prvog srpskog uctanak, 1804 - 1813*, Βελιγράδι (SANU) 1983, σσ. 229 - 248.

[Θα προσθέσουμε ότι, ένας άλλος ισχυρός παράγοντας διαμορφώσεως της ρωσικής πολιτικής στη σερβική επανάσταση υπήρξε και η παρουσία του Έλληνα Κωνσταντίνου Ροδοφοινίκη].

4

Ο G. L. Arš, στη μελέτη του «Materialy k istorii russko - grečeskih svjazej načala XIX v.» (= Αρχειακή ύλη σχετική με τις ρωσοελληνικές σχέσεις στις αρχές του 19. αι.), *B.I.* 8 (1982) 54 - 86, δημοσιεύει 9 έγγραφα που αναφέρονται στην περίοδο 1816 - 1819 και περιέχουν πολλά γνωστά ονόματα αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821. Τα περισσότερα από τα έγγραφα αυτά αφορούν τον Κωνσταντίνο Υψηλάντη (1760 - 1816).

5

Ο G. L. Arš στη μελέτη του «Nacional' no - osvoboditel' nye vosstanija na Balkanah pervoj treti XIX v. - Opyt sravnitel' noj harakteristiki» (= Οι εθνικοαπελευθερωτικές εξεγέρσεις στα Βαλκάνια το πρώτο τρίτο του 19.

αι. – Δοκίμιο συγκριτικού χαρακτηρισμού), *B.I.* 6 (1980) 66 - 77, υποστηρίζει ότι οι εθνικοαπελευθερωτικές εξεγέρσεις του πρώτου τρίτου του 19. αι., εγκαινίασαν νέα εποχή στη ζωή των βαλκανικών λαών. Γι' αυτόν τον λόγο δίκαια οι εξεγέρσεις του σερβικού, το 1804 - 1813, και του ελληνικού λαού, το 1821 - 1829, καθιερώθηκαν στην ιστοριογραφία ως επαναστάσεις. Κατά το συγγρ. και η εξέγερση του Τ. Vladimirescu βρίσκεται στην ίδια μοίρα με τα παραπάνω κινήματα, εφόσον «έθεσε τις βάσεις εθνικής απελευθερώσεως». Η εξέγερση του Τ. Vladimirescu είναι, κατά τον G. L. Arș, ο «πρόλογος» της επαναστάσεως του 1848 στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες.

6

Ο Α. L. Naročnickij στη μελέτη του «Grečeskoe nacional'no - osvoboditel'noe dviženie i Rossija 1801 - 1831 gg.» (= Το ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα και η Ρωσία το 1801 με 1831), *B.I.* 7 (1982) 115 - 131, υποστηρίζει ότι οι ελληνικές παροικίες της Νότιας Ρωσίας με την ηθική και υλική συμπαράστασή τους προς τον αγωνιζόμενο ελληνικό λαό ξεσήκωσαν όλα τα στρώματα της ρωσικής κοινωνίας υπέρ της «ελληνικής υποθέσεως» και ακόμη ότι η τσαρική αυλή υποστήριξε τον πατριωτικό ενθουσιασμό των Ελλήνων. Εξάλλου, στο πλευρό των Ελλήνων δεν τάχθηκαν μόνο οι γνωστοί δεκεμβριστές, αλλά και τα φιλελεύθερα στοιχεία, τα οποία υπήρχαν στις ένοπλες δυνάμεις. Τέλος, ο ρωσικός λαός έτρεφε συμπάθεια προς τους ομοδόξους Έλληνες, οι οποίοι ζούσαν κάτω από τον οθωμανικό ζυγό.

Η μελέτη δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στο περιοδικό *Voprosy Istorii* 1980, τεύχ. 12, σσ. 57 - 68.

[Θα προσθέσουμε ότι σχετικά με τον Αλέξ. Υψηλάντη και τις επαναστατικές ενέργειές του στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες ο συγγρ. υποστηρίζει ότι δεν τις γνώριζε ούτε ο τσάρος, ούτε ο Ι. Καποδίστριας (σ. 119). Αντίθετη γνώμη υποστήριξαν ο Σοβιετικός Ι. F. Ιοννα («Iz istorii russko - greko - moldavskih revoljucionnyh svjazej», *Istorija SSSR* 1971, τεύχ. 5, σσ. 159 - 170· Ο ίδιος, *Bessarabia i grečeskoe nacional'no - osvoboditel'noe dviženie*, Κισνόβι 1974) και ο Ρουμάνος Α. Οțetea («L' Hetairie d' il y a cent cinquante ans», *Balkan Studies* 6 (1965) 249 - 264). Για περισσότερα βλ. Κ. Παπουλίδης, «Η Ρωσία και η Ελληνική Επανάσταση του 1821 - 1822», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 2 (1983) 185 - 203].

7

Ο G. L. Arš στη μελέτη του «Delo Galatisa - Neopublikovannye dokumenty k istorii Filiki Ėterii» (= Η υπόθεση Γαλάτη: Ανέκδοτα έγγραφα από την ιστορία της Φιλικής Εταιρείας), *B.I.* 1 (1974) 277 - 321, δημοσιεύει δώδεκα έγγραφα από τα αρχεία της Σοβιετικής Ενώσεως, τα οποία αναφέρονται στην «υπόθεση Γαλάτη». Τα δημοσιευόμενα έγγραφα είναι στη γαλλική γλώσσα. Ο συγγρ. δημοσιεύει και τη μετάφρασή τους στη ρωσική με κατατοπιστική εισαγωγή και παρατηρήσεις. Από τα δημοσιευόμενα έγγραφα φαίνεται καθαρά ο γνωστός χαρακτήρας του Γαλάτη. Τα έγγραφα καλύπτουν την περίοδο από 16/28 Φεβρουαρίου 1817 (ο Γαλάτης στην Πετρούπολη, ανάκρισή του από τη ρωσική αστυνομία) ως τις 23 Ιουνίου - 5 Ιουλίου 1817 (ο πρόξενος της Ρωσίας στο Βουκουρέστι πληροφορεί τον υπουργό εξωτερικών της Ρωσίας κόμη Κ. V. Nesselrode σχετικά με την αναχώρηση του Γαλάτη, στις 16 Ιουνίου 1817, στην πατρίδα του).

Ενδιαφέρον και αποκαλυπτικό της νοοτροπίας του αποστολέα και του παραλήπτη είναι το έγγρ. αριθ. 8: γράμμα του Ι. Καποδίστρια προς το Ν. Γαλάτη, από 2/14 Μαΐου 1817, όπου ο Ι. Καποδίστριας, για να απομακρύνει από τη Ρωσία το Ν. Γαλάτη, του χορηγεί, με εντολή του τσάρου 5.000 ρούβλια και συγχρόνως τον συμβουλεύει: «...Allez vivre tranquillement. Prenez garde de ne point commettre de nouvelles fautes. Celles qui ont signalé votre séjour ici pourraient amener des resulta bien misérables à des innocents. Ils n' ont pas eu lieu. Remerciez la providence divine et l' empereur...» (σ. 310). Πρβλ. και G. L. Arš, *Ėteristskoe dviženie v Rossii*, Μόσχα (Nauka) 1970, σσ. 177 - 199· Ο ίδιος, *I. Kapodistrija i grečeskoe nacional'no - osvoboditel'noe dviženie, 1809 - 1822 gg.*, Μόσχα (Nauka) 1976, σσ. 170 - 179, 189, 192, 202, 289, 292, 303 και 305.

8

Ο O. V. Medvedev στη μελέτη του «Zapiska anonimnogo avtora o položenii Ioničeskikh ostrovon pod britanskim protektoratom, 1820» (= Υπόμνημα ανωνύμου για την κατάσταση στα Ιόνια νησιά κάτω από τη βρετανική κυριαρχία το 1820), *B.I.* 8 (1982) 87 - 117, δημοσιεύει από τα Αρχεία Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσίας υπόμνημα στη γαλλική γλώσσα, με τον τίτλο: «Pensées franches d' un citoyen septinsulaire sur le contenu du dis-

cours du haut commissaire anglais, prononcé le jour de la première séance du troisième parlement de ces États, en date de 26 février (7 mars) 1820, ainsi que sur le contenu des réponses laconiques par le président du sénat le baron Theotoki», μεταξύ 26 Φεβρουαρίου (7 Μαρτίου) - 1 (13) Απριλίου 1820.

Την 1 (13) Απριλίου 1820 ο πρόξενος της Ρωσίας στη Ζάκυνθο Α. F. Sandrini έστειλε στο υπουργείο εξωτερικών της Ρωσίας έγγραφο, το οποίο αναφερόταν στο λόγο του Άγγλου Υπάτου Αρμοστή Th. Maitland στη βουλή των Ηνωμένων Επτά Νήσων στην έναρξη της τρίτης περιόδου, 27 Φεβρουαρίου (7 Μαρτίου) 1820. Μαζί με το έγγραφό του ο Α. F. Sandrini έστειλε και δύο φύλλα της *Gazetta degli Stati delle isole Jonie*, όπου δημοσιεύθηκε ο λόγος του Αρμοστή και η απάντηση προς αυτόν του προέδρου της βουλής Βαρώνου Θεοτόκη, ο οποίος βέβαια συναινούσε σε ο,τι ανέφερε ο Άγγλος Αρμοστής. Με τα παραπάνω κείμενα ο Α. F. Sandrini έκρινε σκόπιμο να στείλει στην Πετρούπολη και το ανώνυμο υπόμνημα στη γαλλική γλώσσα (σσ. 94 - 105), το οποίο μάλλον γράφτηκε από κάποιον αντιπολιτευόμενο στην αγγλική διοίκηση (σ. 93).

[Θα προσθέσουμε ότι την αποστολή του υπομνήματος στην Πετρούπολη πρέπει να την εξετάσουμε μέσα στα πλαίσια της αγγλορωσικής διαμάχης στα Βαλκάνια, το πρώτο μισό του 19. αι. και ειδικά στα πλαίσια της ρωσο-αγγλογαλλικής διαμάχης στα Ιόνια νησιά].

9

Ο G. L. Arš στη μελέτη του «Balkanskije proekty I. Kapodisrij nakunne grečeskoj revoljucii 1821 g.» (= Τα βαλκανικά σχέδια του Ι. Καποδίστρια τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821), *B.I.* 2 (1976) 48 - 55, υποστηρίζει ότι ο Ι. Καποδίστριας ήταν αντίθετος στην απελευθέρωση των βαλκανικών λαών με επαναστατικές μεθόδους. Η τοποθέτησή του αυτή συσχετιζόταν με την επίσημη πολιτική της Ρωσίας, αλλά και ανταποκρινόταν στις προσωπικές ιδεολογικές πεποιθήσεις του. Τα πολιτικά σχέδια του Ι. Καποδίστρια ήταν σε αντίθεση με τα σχέδια του Ρήγα Φεραίου, του Αλέξ. Υψηλάντη, όπως και πολλών άλλων Φιλικών, οι οποίοι πρέσβευαν ότι η απελευθέρωση των βαλκανικών λαών θα προερχόταν κυρίως από τον αγώνα των ιδίων των λαών.

Η μελέτη παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στο Γ΄ διεθνές συνέδριο σπουδών Νοτιο - ανατολικής Ευρώπης, Βουκουρέστι, 4 - 10 Σεπτ. 1974. Πρβλ. και G. L. Aγś, «I. Karodistrija i grečeskoe nacional'noe dviženie, 1809 - 1822 gg.», στο συλλογικό έργο *Central' naja i Jugo - Vostočnaja Evropa v Novoe Vremja*, Μόσχα (Nauka) 1974, σσ. 59 - 61· Ο ίδιος, *I. Karodistrija i grečeskoe nacional'noe dviženie 1809 - 1822 gg.*, Μόσχα (Nauka) 1976, σσ. 327. Βιβλιοκρ. C. Papoulidis, *Balkan Studies* 21 (1980) 511 - 512· K. K. Παπουλίδης, «Ένα ρωσικό βιβλίο για τον I. Καποδίστρια», *Νιάουστα* 1980, τεύχ. 10, σσ. 14 και 38.

10

Ο G. L. Aγś στη μελέτη του «Grečeskoe kommerčeskoe ucilišče Odessy v 1817 - 1830 gg. - Iz istorij novogrečeskogo Prosveščeniija» (= Η Ελληνεμπορική Σχολή της Οδησού το 1817 με 1830 - Από την Ιστορία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού), *B.I.* 10 (1987) 31 - 62, αναφέρει ότι η ιστορία της Ελληνεμπορικής Σχολής είναι στενά συνδεδεμένη με την ιστορία της Ελλάδας, με τον αγώνα του λαού της για εθνική απελευθέρωση και με τον εθνικό πολιτισμό της (σ. 32). Στη συνέχεια αναφέρει ότι δε βρέθηκε μέχρι σήμερα το αρχείο της Ελληνεμπορικής Σχολής, αλλά είναι γεγονός ότι το 1871 ο X. Βουλόδημος δημοσίευσε αρκετή αρχειακή ύλη (βλ. X. Βουλόδημος, *Πρώτη πεντηκονταετηρίς της εν Οδησώ Ελληνεμπορικής Σχολής, 1817 - 1867*, Οδησός 1871), όταν παρουσίασε την πρώτη πεντηκονταετία της σχολής, και το 1982 ο «Έλληνας ιστορικός K. K. Παπουλίδης» (βλ. K. K. Παπουλίδης, «Η Ελληνεμπορική Σχολή της Οδησού 1817 - 1917», *Αρχείον Πόντου* 37 (1982) 142 - 152) όταν σκιαγράφησε τη δεύτερη πεντηκονταετία της σχολής (σσ. 33, 57). Ο G. L. Aγś για τη συγγραφή της μελέτης του χρησιμοποίησε αρχειακή ύλη του υπουργείου παιδείας της εποχής, η οποία βρίσκεται σήμερα στα *Κεντρικά Κρατικά Ιστορικά Αρχεία* της ΕΣΣΔ. Για το συγγραφέα της μελέτης, η ιστορία της Ελληνεμπορικής Σχολής της Οδησού είναι αδιαχώριστη από την ανάπτυξη της Ελληνικής Κοινότητας της ίδιας πόλεως, αλλά και από το νεοελληνικό διαφωτισμό. Τέλος, ο συγγραφέας σκιαγραφεί τη δραστηριότητα ονομαστών δασκάλων, όπως των Γ. Λασσάνη, I. Μακρή, Γ. Κλεόβουλου, K. Βαρδαλάχου και άλλων.

11

Ο G. M. Pjatigorskij στη μελέτη του «Dejatel' nost Odesskoj grečeskoj vspomogatel' noj komissii v 1821 - 1831 gg. – Po materialam gosudarstvennogo arhiva Odesskoj Obl.» (= Τα πεπραγμένα του Ελληνικού [Αυτοκρατορικού] Επικουρικού Κομιτάτου της Οδησσοῦ του 1821 με 1831 – Από ὕλη του Κρατικού Αρχείου της Οδησσοῦ), *B.I.* 8 (1982) 135 - 152, παρουσιάζει τη δραστηριότητα του Ελληνικού Επικουρικού Κομιτάτου της Οδησσοῦ, το οποίο είχε την υποστήριξη των κρατικών αρχῶν της Ρωσίας και ἦταν η διάδοχος κατάσταση της Ελληνικῆς Φιλανθρωπικῆς Εταιρείας, η οποία διαλύθηκε το Δεκέμβριο του 1821, επειδὴ θεωρήθηκε ἀπὸ την τσαρική διοίκηση «πολιτική ὁργάνωση με πρόσχημα αγαθοεργού εταιρείας» (σ. 143).

Το Ελληνικό Επικουρικό Κομιτάτο εἶχε σκοπὸ την οικονομική συμπαράσταση των Ελλήνων που κατέφευγαν ἀπὸ την Οθωμανική αυτοκρατορία στο «ελεῦθερο λιμάνι» της Μαύρης Θάλασσας, την Οδησσό. Το Κομιτάτο εἶχε παράρτημα στο Κισνόβι. Ἦταν ὁργανισμὸς που λειτουργοῦσε κυρίως με ἐξοδα του Ρωσικοῦ Κράτους και την εποπτεία του γενικοῦ διοικητοῦ της Κάτω Ρωσίας κόμη Α. F. Lanzeron. Πρόεδρος του Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοποθετήθηκε ο Ματθαῖος Μητσάκης (Mintsaki), ο οποίος εἶχε υπηρετήσει στο υπουργεῖο ἐξωτερικῶν της Ρωσίας. Ταμίας ἦταν ο μεγαλέμπορος της Οδησσοῦ Δ. Ἰγγλέσης. Ἀπὸ τα 9 μέλη του Διοικητικοῦ Συμβουλίου τα 7 ἦταν Ἕλληνες. Ἐκτὸς ἀπὸ την κρατική επιχορήγηση, το Κομιτάτο διενεργοῦσε ἐράνους σ' ὅλη τη Ρωσία και δεχόταν δωρεές. Συνολικά βοηθήθηκαν στην Οδησσό 2.569 άτομα, με συνολικό ποσὸ 2.890.448 ρούβλια και 63 καπίκια. Ο ερευνητὴς δε βρήκε παρόμοια στοιχεία ἀπὸ το παράρτημα του Κομιτάτου στο Κισνόβι. Το μόνο στοιχείο που βρέθηκε στο Κισνόβι εἶναι μια στατιστική, ἀπὸ το Δεκέμβριο του 1821 ως το Νοέμβριο του 1823, η οποία αναφέρει ὅτι βοηθήθηκαν 2.684 φυγάδες. Ἀπὸ αὐτοὺς 1.190 ἦταν Ἕλληνες, 796 Μολδαβοί, 262 Βούλγαροι, 242 Σέρβοι, 3 Ἀρμένιοι, 14 Γερμανοί και 177 Εβραῖοι. Πρβλ. και G. M. Pjatigorskij, «Vostočnyj krizis 20 - h godov 19. v.i grečeskaja émigracija Odessy», *Sovetskoe Slavjanovedenie* 1985, τεύχ. 1, σσ. 50 - 63.

12

Η Ο. Α. Belobrova στη μελέτη της «Ο греčeskoj teme v russkom iskusstve pervoj tretj XIX v.» (= Σχετικά με το ελληνικό ζήτημα στη ρωσική τέχνη του πρώτου τρίτου του 19. αι.), *B.I.* 6 (1980) 140 - 161, υποστηρίζει ότι ύστερα από την πλούσια λογοτεχνική παραγωγή σε θέματα φιλελληνισμού, εμπνευσμένα από τον αγώνα του ελληνικού λαού το 1821, πρέπει να γνωρίσουμε και την πλούσια παραγωγή στις εικαστικές τέχνες της Ρωσίας, εμπνευσμένη και αυτή από φιλελληνικά κίνητρα. Η ύπαρξη και μόνο των αντικειμένων στις εικαστικές τέχνες δείχνει το ενδιαφέρον του ρωσικού λαού στον απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων. Η συγγρ. δημοσιεύει φωτογραφίες πινάκων του Ι. Καποδίστρια (τέσσερις), της Μπουμπουλίνας (τέσσερις) και των Κανάρη, Μιαούλη, Κολοκοτρώνη και Μαυροκορδάτου. Τέλος, δημοσιεύεται, για πρώτη φορά, φωτογραφία προτομής του Ι. Καποδίστρια, έργο του S. I. Gal'berg (1787 - 1839).

13

Ο G. L. Ατš στη μελέτη του «Novogrečeskoe Prosvěščenie i Rossija, k postanovke probleme» (= Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός και η Ρωσία, Συμβολή στην τοποθέτηση του προβλήματος), *B.I.* 9 (1984) 304 - 313, υποστηρίζει ότι ο νεοελληνικός διαφωτισμός παρουσιάσθηκε κυρίως έξω από την Ελλάδα, εκεί όπου υπήρξαν ευνοϊκότερες οι πολιτικές και οι κοινωνικές προϋποθέσεις. Τα βιβλία τυπώνονταν έξω από τον ελληνικό χώρο (Βενετία, Βιέννη). Εξάλλου στις αρχές του 19. αι. δεν υπήρχε στον ελληνικό χώρο, εκτός από τα Ιόνια Νησιά, τυπογραφείο. Οι καλύτεροι δάσκαλοι εργάζονταν μακριά από την πατρίδα τους (Βενετία, Βουκουρέστι, Ιάσιο). Τα καλύτερα σχολεία ήταν μακριά από την Ελλάδα και, τέλος, οι Μαικήνες ζούσαν στις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού.

Στις χώρες όπου πρέπει να μελετηθεί η εμφάνιση του νεοελληνικού διαφωτισμού ανήκει και η Ρωσία. Εκεί έζησαν και έδρασαν οι Ευγένιος Βούλγαρης, Νικηφόρος Θεοτόκης, Αθανάσιος Ψαλίδας, Δημήτριος και Μιχαήλ Γοβδελάς, Γεώργιος Γεννάδιος, Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος, Γεώργιος Λασσάνης, Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων κ.ά. Τεράστιο υπήρξε το έργο των Ελλήνων Μαικήνων στη Ρωσία (Αδελφοί Ζωσιμά, Ιωάννης Βαρβάκης, Ιωάννης Δομπόλης, Ζώης Καπλάνης κ.ά.), όπως και των Ελλή-

νων λογίων, δύο από τους οποίους (Ευγένιος Βούλγαρης, Ιωάννης Καποδίστριας) έγιναν μέλη της Ακαδημίας Επιστημών της Πετρούπολεως. Στο φιλόξενο περιβάλλον της ρωσικής κοινωνίας ιδρύθηκε η Ελληνεμπορική Σχολή της Οδησού, εμφανίσθηκε η Φιλική Εταιρεία και εκδόθηκαν βιβλία στην ελληνική γλώσσα (Πετρούπολη, Μόσχα, Οδησός, Βίλνα). Εκεί άλλωστε βρήκαν οικονομική υποστήριξη και εξέδωσαν τα έργα τους οι Α. Μουστοξίδης, Δ. Φιλιππίδης και Δ. Γοβδελάς. Όλα αυτά βέβαια κατορθώθηκαν χάρη στο φιλόμουσο ενδιαφέρον της Αικατερίνης Β' (1762 - 1796) και του Αλεξάνδρου Α' (1801 - 1825).

Είναι ενδιαφέρον ότι ενώ ο Αλέξανδρος Α' βοήθησε οικονομικά στην ίδρυση και λειτουργία σχολείου στη Μάνη, ο ίδιος ο αυτοκράτορας ανησύχησε από την ίδρυση τυπογραφείου στην Οδησό (σ. 310). Τέλος, ο συγγρ. αναφέρει ότι στις αρχές του 19. αι. έγιναν αποδεκτές στη Ρωσία οι ιδέες του Κοραή και όχι του Bartholdy.

14

Ο G. L. Arš στη μελέτη του «Grečeskij učenyj D. Gobdelas v Rossii» (= Έλληνας λόγιος Δ. Γοβδελάς στη Ρωσία), *B.I.* 6 (1980) 161 - 173, παρουσιάζει, ύστερα από αρχαιακές έρευνες στη Σοβιετική Ένωση, σε συνδυασμό με τη γνωστή βιβλιογραφία, τη δραστηριότητα του γνωστού Έλληνα λογίου Δ. Γοβδελά (1780 - 1831) στη Ρωσία, το 1811 με 1815. Ο Έλληνας λόγιος ήθελε να μεταφέρει τις δραστηριότητές του από τη Μολδαβία στη Ρωσία (Βεσσαραβία), αλλά δεν το κατόρθωσε. Συγκεκριμένα, πρότεινε να ιδρυθεί, από τις ρωσικές αρχές, ελληνικό εκπαιδευτήριο στο Κισνόβι.

15

Ο V. N. Vinogradov στη μελέτη του «Gercog Vellington v Peterburge» (= Ο δούκας Α. Wellington στην Πετρούπολη), *B.I.* 8 (1982) 118 - 134, ασχολείται με την αποστολή του Α. Wellington, την άνοιξη του 1826, στην Πετρούπολη και τις προτάσεις του στη σύσκεψη που προηγήθηκε στο αγγλωρωσικό πρωτόκολλο της Πετρούπολης το 1826, σχετικά με την Ελλάδα. Κατά το συγγρ. η ρωσική αυλή και ο Άγγλος επισκέπτης συζήτησαν γενικά

για τις ρωσοτουρκικές σχέσεις, για την Ελλάδα, για τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, για τη Σερβία, για το εμπόριο σε σχέση με τα στενά του Βοσπόρου και, τέλος, για τα ρωσοτουρκικά σύνορα του Καυκάσου. Ο V. N. Vinogradov δε συμεριζεται τη γνώμη των συμπατριωτών του ιστορικών E. V. Tarle και A. V. Fadeev, οι οποίοι υποστήριζαν ότι ενώ ο τσάρος συζητούσε με τον Άγγλο επισκέπτη, η Ρωσία έστειλε ultimatum στην πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, κρυφά από τον A. Wellington (σ. 123). Ο V. N. Vinogradov υποστηρίζει ότι ο A. Wellington έλαβε γνώση της ρωσικής νότας και μάλιστα τη διόρθωσε, όπως πληροφορούμεθα από έγγραφο του A. Wellington στο Nessel'rode (σσ. 124 και 127). Η επίσκεψη του A. Wellington στην Πετρούπολη, κατά το V. N. Vinogradov, έγινε με σκοπό να αποσοβηθεί ο ρωσοτουρκικός πόλεμος, του οποίου τα αποτελέσματα θα ήταν οπωσδήποτε αντίθετα με τις απαιτήσεις της Αγγλίας στη Νοτιο - ανατολική Ευρώπη. Τέλος, ο συγγρ. δημοσιεύει δύο έγγραφα, από τα Αρχεία Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσίας (σσ. 128 - 134), καθώς και φωτογραφία του πρώτου εγγράφου, αυτόγραφο του A. Wellington (σσ. 130 - 131). Πρβλ. και τις μελέτες του ίδιου, «George Canning, Russia and the Emancipation of Greece», *Balkan Studies* 22 (1981) 3 - 33· *Velikobritanija i Balkany: Ot Venskogo kongressa do Krymskoj vojny*, Μόσχα (Nauka) 1985, σσ. 336.

16

Ο G. L. Arš στη μελέτη του «Grecija i Vostočnyj krizis 70 - h godov XIX v.» (= Η Ελλάδα και η Ανατολική Κρίση της όγδοης δεκαετίας του 19. αι.), *B.I.* 4 (1978) 168 - 190, ύστερα από αρχειακές έρευνες στη Σοβιετική Ένωση και την εξέταση των δημοσιευμένων πηγών (κυρίως της μονογραφίας του Evangelos Kofos, *Greece and the Eastern Crisis 1875 - 1878*, Θεσσαλονίκη, IMXA, αρ. 148, 1975), αναφέρει ότι την περίοδο της Ανατολικής Κρίσεως μεταξύ 1875 και 1878 η Ελλάδα ήταν η μόνη βαλκανική χώρα που δε μετέσχε σε ένοπλη διαμάχη και ακόμη ότι ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877 - 1878 και ο απελευθερωτικός πόλεμος των βαλκανικών λαών είχαν μεγάλη απήχηση στον ελληνικό λαό, ιδίως εκείνον που ζούσε κάτω από τον οθωμανικό ζυγό. Σε μερικά μέρη μάλιστα εκδηλώθηκαν εξεγέρσεις. Ένα από τα αποτελέσματα του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877 - 1878 ήταν και η απελευθέρωση της Θεσσαλίας και η προσάρτησή της στην Ελλάδα. Με τον τρόπο αυτό πραγματοποιήθηκε ένα μεγάλο βήμα στην εθνική ένωση του ελληνικού λαού.

17

Η Ο. V. Sokolovskaja στη μελέτη της «Nekotorye aspekty diplomatičeskoj i vnutrepolitičeskoj bor'by po vorposu o vstuplenii Grecii v pernuju mirovnuju vojnu, avgust 1914 - oktjabr 1914 g.» (= Μερικές φάσεις της διπλωματικής και της εσωτερικής πολιτικής διαμάχης στο ζήτημα της εισόδου της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, Αύγ. - Οκτ. 1914), *B.I.* 3 (1978) 111 - 131, ύστερα από αρχαιακές έρευνες στη Σοβιετική Ένωση και εξέταση δημοσιευμένων πηγών (κυρίως των έργων του Chr. Theodoulou, *Greece and the Entente*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, αριθ. 129, 1971 και G. Leon, *Greece and the Great Powers, 1914 - 1917*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, αρ. 143, 1974), εξετάζει την πολιτική διαμάχη μεταξύ του πρωθυπουργού Ε. Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου στο ζήτημα της εισόδου της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η θέση της Ελλάδας άλλαξε μετά την επίθεση του τουρκικού στόλου εναντίον του ρωσικού στον Ευξείνιο Πόντο στις 29 Οκτ. 1914. Η Ελλάδα μπήκε στον πόλεμο στις 30 Οκτωβρίου 1914. Τέλος, η ουδετερότητα της Ελλάδας, κατά τη συγγρ., επιβλήθηκε από την Αγγλία. Πρβλ. και Ο. V. Sokolovskaja, «Anglijskaja i francuzskaja diplomacija i vovlečenie Grecii v Antantu v 1916 g.», *Sovetskoe Slavjanovedenie* 1986, τεύχ. 2, σσ. 31 - 42. Η ίδια, «Russian Newspapers of 1917 on Greece Joining World War I», *Balkan Studies* 26 (1985) 131 - 149.

18

Η Ο. V. Sokolovskaja στη μελέτη της «Ruskie gazety 1917 g. O vstuplenii Grecii v pernuju mirovnuju vojnu» (= Οι ρωσικές εφημερίδες του 1917 για την είσοδο της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο), *B.I.* 10 (1987) 127 - 145, εξετάζει τη θέση του τύπου στις παραμονές της επανάστασης του 1917 και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι αστικές εφημερίδες της Μόσχας και του Πετρογκράντ κάλυψαν ευρύτατα τις εξελίξεις στην Ελλάδα από το φθινόπωρο του 1916 και μετά και ήταν υπέρ της εισόδου της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ η μπολσεβικική εφημερίδα *Pravda*, το 1917, ηγήθηκε γενικής εκστρατείας κατά του πολέμου. Η μελέτη δημοσιεύθηκε και στην αγγλική γλώσσα, βλ. η ίδια, «Russian newspapers of 1917 on Greece Joining World War I», *Balkan Studies* 26 (1985) 131 - 149.

19

Ο Μ. Α. Birman στη μελέτη του «Balkanskije internacionalisty v Odesse vesnoj i letom 1915 g.» (= Οι διεθνιστές από τα Βαλκάνια στην Οδησό την Άνοιξη και το Καλοκαίρι του 1919), *B.I.* 10 (1987) 146 - 167, εξετάζει τα προβλήματα των Ρουμάνων, Βουλγάρων, Γιουγκοσλάβων και Ελλήνων (σσ. 156 - 158), οι οποίοι πολέμησαν το 1919 στην περιοχή της Οδησού και υποστηρίζει ότι «μερικοί στρατιώτες», του Ελληνικού Εκστρατευτικού Σώματος, δε δέχθηκαν να πολεμήσουν εναντίον του κόκκινου στρατού.

20

Ο Α. Ο. Cubar'jan στη μελέτη του «Iz istorii ustanovlenija diplomatičeskijh otnošenj meždu Sovetskim Sojuzom i stranami Jugo - Vostočnoj Evropy v 20 - 30e gody» (= Από την ιστορία των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ της Σοβιετικής Ενώσεως και των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης την τρίτη δεκαετία του 20. αι.), *B.I.* 2 (1976) 147 - 153, υποστηρίζει ότι το 1921 μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας επιθυμούσε την αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ της Ελλάδας και της Σοβιετικής Ενώσεως. Τον Ιούλιο του 1921, η σοβιετική κυβέρνηση ήθελε να στείλει αντιπροσωπεία στην Ελλάδα και να δεχθεί ελληνική, με σκοπό τον διακανονισμό των αμοιβαίων ανταλλαγών των πληθυσμών και την καθιέρωση εμπορικών ανταλλαγών (*Documenti vnešnej politiki SSSR*, τόμ. IV, Μόσχα 1960, σ. 222). Οι διπλωματικές σχέσεις των δύο χωρών αποκαταστάθηκαν στις 8 Μαρτίου 1924. Οι σχέσεις των δύο χωρών εντάθηκαν το 1927, όταν η Ελλάδα, ύστερα από πίεση της Μ. Βρετανίας, ζήτησε την αναθεώρηση της τελωνειακής συμβάσεώς της με τη Σοβιετική Ένωση (*Documenti vnešnej politiki SSSR*, τόμ. X, Μόσχα 1965, σ. 315). Παρά την ένταση, οι δύο χώρες δε διέκοψαν τις σχέσεις τους.

21

Οι Α. V. Antosjak, Ο. N. Rešetnikova, V. E. Romanov και G. M. Slavin στη μελέτη τους «Osoboditel'naja bor'ba narodov balkanskih stran protiv fašizma» (= Ο απελευθερωτικός αγώνας των λαών των βαλκανικών χωρών

κατά του φασισμού), *B.I.* 5 (1979) 92 - 119, αναφέρονται και στον απελευθερωτικό αγώνα του ελληνικού λαού κατά των «Γερμανο - Ιταλών κατακτητών» (σσ. 117 - 119), χωρίς καμιά νύξη στη μάχη της Κρήτης και στην καθυστέρηση των ναζι να προελάσουν στη Σοβιετική Ένωση το 1941.

Εξάλλου, με έμφαση παρουσιάζονται οι μελέτες του Ρ. Ι. Μαρτς, ο οποίος υποστήριξε ότι «Το καλοκαίρι του 1943 ο ΕΛΑΣ απελευθέρωσε από τους κατακτητές τα δύο τρίτα της Ελλάδας και ότι στην ελεύθερη Ελλάδα λειτουργούσαν όργανα λαϊκής εξουσίας, όπως τα λαϊκά συμβούλια, η λαϊκή αστυνομία και τα λαϊκά δικαστήρια» (σ. 118). Τέλος, αναφέρεται και η γνώμη του Γ. Δ. Κυριακίδη, ο οποίος υποστήριξε σε μονογραφία του ότι την εποχή της απελευθέρωσης της Ελλάδας οι οργανώσεις ΕΑΜ - ΕΛΑΣ κατείχαν περισσότερο από το 95% του ελληνικού εδάφους.

[Θα προσθέσουμε ότι ο ελληνικός λαός στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχε τρεις κατακτητές: τους Ιταλούς, τους Γερμανούς και τους Βουλγάρους].